
POLİS AKADEMİYASI

«DİO-nun İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ» KAFEDRASI

Akademiyanın kursantları üçün
"DİO-nun TMT və İO" fənni üzrə

M Ü H A Z İ R Ə

Mövzu 5: "DİO-da cinayətkarlığın statistik müşahidəsinin təşkili".

Vaxt- 6 saat

Mühazirə - 2 saat

Seminar - 2 saat

Təcrübə - 2 saat

POLİS AKADEMİYASI

«DİO-nun İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ» KAFEDRASI

Akademiyanın kursantları üçün
" DİO-nun TMT və İO " fənni üzrə

M Ü H A Z İ R Ə

Mövzu 5: "DİO-da cinayətkarlığın statistik müşahidəsinin təşkili".

Vaxt- 6 saat

Mühazirə - 2 saat

Seminar - 2 saat

Təcrübə - 2 saat

Tərtib etdi:

Kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

H.M.Heydərov

Mühazirənin mətni kafedranın iclasında müzakirə olunmuş və təsdiq edilmişdir.

Protokol № 08 " 27 " aprel 2017-ci il.

Mövzu 5: "DİO-da cinayətkarlığın statistik müşahidəsinin təşkili".

PLAN:

1. Statistik müşahidə anlayışı, mərhələləri və proqram-metodoloji və təşkilati məsələləri.
2. Hüquqi statistikada qruplaşdırma və statistik materiallarının yekunlaşdırılması.
3. Hüquqi statistika göstəriciləri, onların ifadə formaları və növləri.
4. Dinamik sıra anlayışı, onun növləri.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanlarında uçot-qeydiyyat və statistika işləri üzrə əməkdaşların fəaliyyətinin təşkili Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə" DİN-in 07.04.2017-ci il tarixli Q16-001-17 nömrəli qərarı.
2. "Azərbaycan Respublikasında cinayətlərin vahid uçotunun aparılması qaydaları haqqında Təlimatın təsdiq edilməsi barədə" DİN-in 16.02.2017-ci il tarixli Q8-001-17 nömrəli qərarı.
3. "DİO-da cinayət işlərinin uçotu və qeydiyyatı intizamının gücləndirilməsi tədbirləri haqqında" DİN-in 06.01.2016-ci il tarixli Ə9-001-16 nömrəli əmri.
4. "Mərkəzləşdirilmiş kriminal və axtarış uçotlarının təşkili və aparılması Qaydaları barədə" Təlimatın təsdiq edilməsi haqqında DİN-in 08.01.2019-cu il tarixli Q5-001-19 nömrəli qərarı.
5. Hacıyev S.M. "Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi". Dərslik. Bakı, 2005.
6. Hübətov S.H., Heydərov H.M., İbrahimov I.E. DİO-nun texniki məlumatla təmini və idarə olunması fənni üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, 2007. səh 72-85.
7. Hüseynova A.M. "Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi". Dərs vəsaiti. Bakı, 2008.
8. Озеран Л.Г., Лялина В.С. "Статистика". Москва, 1995.
9. Остроумов С.С. "Судебная статистика". Москва, 1976.
10. Шмойлова Р.А. "Теория статистики". Москва, 2003.
11. Яковлев З.Г. Правовая статистика. Москва, 1986. səh. 22-57
12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi// <http://stat.gov.az/>
13. Statistika elmi haqqında anlayış // <http://ndu.edu.az/az/content/391/files/uploader/distant%20tehsil-movzu.pdf>
14. Rəsmi statistika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu// http://www.azstat.org/laws/law_az.pdf
15. Правовая статистика. Тест с ответами// http://skiryarov.narod.ru/Shpargalky_MESI/Pravovaja_statistika_Test_s_otvetami.htm
16. Cinayətlərin vahid uçotunun aparılması qaydaları haqqında təlimat // http://e-qanun.az/files/framework/data/9/f_9920.htm
17. Пенитенциарные учреждения Азербайджана // http://penal-reform-azerbaijan.org/load/normativno_pravovye_akty_po_tjurmam/podzakonnye_akty/cinay_t_tor_t_mis_m_hkum_olunmus_s_xsl_rin_m_rk_zl_sdirilmis_f_rdi_ucotu_uzr_m_liyyat_sorgu_kartote_kalarinin_aparilmasi_qaydalari_bar_d/24-1-0-248

GİRİŞ

Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətində ayrı-ayrı cinayətlərin və hüquq pozuntularının dərindən araşdırılması, onları doğuran səbəblərin üzə çıxarılması və nəhayət profilaktiki tədbirlərin düzgün aparılmasında statistik müşahidənin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Statistik müşahidə dedikdə, əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında öyrənilən təzahür və onun xassələri barədə ayrı-ayrı faktların qeydiyyatı və yığılması başa düşülür.

Biz keçən mövzumuzda qeyd etmişdik ki, statistika elmi say çoxluğu qanununu, böyük ədədlər qanununun doğru olduğu kütləvi prosesləri öyrənir. Odur ki, bizi maraqlandıran təzahürün ayrı-ayrı elementləri yığımı, statistik müşahidəyə məruz qalır. Bu yığım statistik yığım və ya müşahidə obyektı, yığımın ayrı-ayrı elementləri isə yığım vahidləri adlanır.

Qeyd edək ki, yığım vahidləri və müşahidə vahidləri ayrı-ayrı göstəricilərdir və onları qarışdırmaq olmaz. Müşahidə vahidi dedikdə, yığım vahidləri barədə məlumatın əldə edildiyi ilkin özək başa düşülür. Məsələn, əhalinin siyahıya alınması zamanı, ölkə vətəndaşları statistik yığım, hər vətəndaş isə yığım vahididir; məhkəmə fəaliyyətinin uçotu zamanı müşahidə vahidi məhkəmə; yığım vahidi isə hər hansı bir məhkəmə işi, cəza və ya cəzalandırılmış şəxs ola bilər.

Müşahidə zamanı bütün yığım vahidləri qeydiyyata məruz qalarsa, bu cür müşahidə bütöv müşahidə adlanır. Buna misal olaraq, əhalinin siyahıya alınmasını, DİN-in orqanlarında törədilmiş cinayətlərin qeydiyyatını və s. göstərmək olar.

Bir sıra hallarda statistik yığımın müəyyən hissəsini tədqiq etməklə bu yığım haqqında təsəvvür əldə etmək mümkündür. Bu cür müşahidə seçmə müşahidə adlanır.

Statistikanın nəzəriyyə və praktikası göstərir ki, seçmə müşahidə düzgün təşkil edildikdə yığım haqda kifayət qədər düzgün məlumat verir. Bu barədə aşağıda geniş məlumat verəcəyik.

Statistik müşahidənin tərifindən göründüyü kimi, onun vəzifəsi öyrənilən yığım (məsələn, cinayət) və bu yığımı xarakterizə edən əlamətlər (cinayətin təsnifi, cinayətin baş vermə vaxtı, yeri və s.) barədə ayrı-ayrı faktların yığılması və qeydiyyatıdır.

Məlumdur ki, hər bir tədqiqat sahəsi müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən və müxtəlif məqsədlə tədqiq oluna bilər. Məsələn, cinayətkarlığı öyrənərkən qarşıya müxtəlif məqsədlər qoymaq olar: cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi, ona geniş xarakteristika verilməsi, cinayətin törəmə səbəblərinin və şəraitinin öyrənilməsi və s. Odur ki, bu məqsəddən asılı olaraq birinci halda bir cür əlamətlər, ikinci halda digər əlamətlər qeydiyyata məruz qalır.

Müşahidənin məqsədi təyin edildikdən sonra, onun hansı formada və hansı üsullarla həyata keçirilməsi məsələsi ortaya çıxır. Bizim respublikamızda statistik müşahidələr hesabat və xüsusi qaydada təşkil edilmiş statistik müayinə formalarında aparılır.

Sual 1: Statistik müşahidə anlayışı, mərhələləri və proqram-metodoloji və təşkilati məsələləri.

Daha mühüm statistik metodu - statistik müşahidəni nəzərdən keçirək. Statistik metodologiyanın müxtəlif üsul və fəndlərinin istifadə edilməsi öyrənilən obyekt barədə hərtərəfli və müfəssəl informasiyanın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Kütləvi ictimai təzahürlərin tədqiqi özündə statistik informasiyaların toplanmasını və onların ilkin işlənilməsini nəzərdə tutur.

Statistik müşahidənin birinci mərhələsində ilkin statistik məlumatlar və ya ilkin statistik informasiya formalaşır ki, bu da gələcək statistik vəzifənin (tapşırığın) əsasını təşkil edir. Vəzifənin əsaslı, möhkəm və keyfiyyətli olması üçün onun əsası olmalıdır. Əgər ilkin statistik informasiyanın toplanması zamanı səhvə yol verilmişsə və ya material keyfiyyətsizdirsə, bu, həm nəzəri, həm də təcrübi nəticələrin etibarlılığına təsir göstərəcəkdir. Buna görə də statistik müşahidə ilkin mərhələdən sonuncu mərhələyədək - yekun materialların əldə edilməsinədək, dəqiq düşünülməli və təşkil edilməlidir. Statistik müşahidə ümumiləşdirmə üçün ilkin material verir. Əgər statistik müşahidə zamanı onun hər bir vahidini bir çox cəhətdən xarakterizə edən məlumatlar əldə edilirsə, bu məlumatlar bütün statistik məcmunu və onun ayrı-ayrı hissələrini xarakterizə edir. Bu mərhələdə məcmu müxtəliflik əlaməti üzrə bölünür və oxşarlıq əlaməti üzrə birləşir. Qruplaşdırma metodunun köməyi ilə öyrənilən obyektlər mühüm əlamətlərinə görə vacib tiplərə, xarakterik qruplara və yarımqruplara bölünürlər.

Təhlilin sonuncu mərhələsində ümumiləşdirici göstəricilərin köməyi ilə nisbi və orta ölçülər hesablanır, əlamətlərin variasiyasına qiymət verilir, təzahürlərin dinamikası xarakterizə olunur, indekslər tətbiq olunur, əlamətlərin dəyişilməsində əlaqələrin sıxlığını xarakterizə edən göstəricilər hesablanır. Rəqəmsal materialın daha səmərəli və əyani şərh məqsədilə o, cədvəl və qrafik şəklində təqdim olunur.

Statistik müşahidə - (istənilən statistik tədqiqatın birinci mərhələsi olub) - vahid proqram əsasında ictimai hadisə və prosesləri xarakterizə edən faktların uçotu əsasında əldə olunmuş kütləvi məlumatların toplanmasının elmi təşkilini bildirir.

Lakin hər bir toplanmış məlumatlar statistik müşahidə hesab olunmur. Statistik müşahidə haqqında o vaxt danışmaq olar ki, o statistik qanunauyğunluqlara tabe olsun. Buna görə də statistik müşahidə aşağıdakı elmi əsaslarla həyata keçirilir:

1. Planauyğun;
2. Kütləvi;

3. Sistemativ (mütəmadi).

Statistik müşahidənin planauyğunluğu ondan ibarətdir ki, o, işlənib hazırlanmış plan üzrə hazırlanır və həyata keçirilir. Bu plana informasiyaların toplanması metodologiyası, təşkili, texnikası, toplanmış materialın keyfiyyəti, onun dəqiqliyi üzərində nəzarət, yekun nəticələrin rəsmiləşdirilməsi daxildir.

Statistik materialın kütləviliyi onu nəzərdə tutur ki, o, bu prosesin təzahürünün daha çoxlu sayda hallarını əhatə edir. Belə halların çoxluğu yalnız ayrı-ayrı vahidləri deyil, bütövlükdə məcmunu xarakterizə edən doğru statistik məlumatları əldə etməyə imkan verir.

Nəhayət, statistik müşahidənin sistemativliyi onun ya sistemativ, ya fasiləsiz, yaxud da müntəzəm keçirilməli olmasını müəyyən edir. Kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini xarakterizə edən sosial-iqtisadi proseslərin tendensiya və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi yalnız bu əsas üzrə mümkündür. Qeyd olunanlardan irəli gələrək, deyə bilərik ki, statistik müşahidəyə aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

1. statistik məlumatların tam olması (öyrənilən məcmunun bürün vahidlərinin, bu və ya digər təzahürün tərəflərinin tam olması, habelə vaxtın tam sərf olunması);

2. məlumatların səhihliyi və dəqiqliyi;

3. onların eyni şəkildə və müqayisə edilən olması.

Statistik müşahidənin proqram-metodoloji və təşkilati məsələləri.

İstənilən statistik tədqiqatı onun məqsədlərini və konkret vəzifələrini, habelə müşahidə nəticəsində əldə oluna biləcək məlumatları dəqiq ifadə etməklə başlamaq lazımdır. Bundan sonra müşahidənin obyektini və vahidləri müəyyən edilir, proqram işlənib hazırlanır, müşahidənin növü və üsulu seçilir.

Müşahidə obyektini - tədqiq edilməli olan sosial-hüquqi təzahür və proseslərin məcmusu və ya statistik məlumatların qeydə alınacağı hədudlarda dəqiq sərhədləridir. Məsələn, əhəlinin siyahıya alınması zamanı müəyyən edilməlidir ki, məhz hansı əhəli qeydə alınmalıdır: bu ərazidə faktiki olanlar, yoxsa orada daimi yaşayanlar. Narkomanların müşahidəsi zamanı hansı narkomanların viktim narkomanlar kateqoriyasına aid edilməsi dəqiq müəyyən edilməlidir. Bir sıra hallarda müşahidə obyektini məhdudlaşdırmaq üçün bu və ya digər senzədən istifadə olunur. Senz - məhdudlaşdırıcı əlamətdir və öyrənilən məcmunun bütün vahidləri onu qane etməlidir. Məsələn, istehsal avadanlıqlarının siyahıya alınması zamanı müəyyən etmək lazımdır ki, onlardan hansıları istehsalat avadanlığına, hansılar isə əl alətlərinə aiddir; hansı avadanlıqlar siyahıya alınmalıdır - yalnız işlədilər, yoxsa təmirdə, anbarda, ehtiyatda olan avadanlıqlar.

Müşahidə obyektini müəyyən edərkən müşahidə vahidini dəqiq göstərmək lazımdır. Müşahidə vahidi dedikdə, müşahidə obyektinin hesablamasının əsası olan və müşahidə zamanı qeydiyyatata alınmalı olan tərkib hissəsi nəzərdə tutulur.

Belə ki, əhalinin siyahıya alınması zamanı müşahidə vahidi qismində hər bir ayrıca insan çıxış edir. Lakin, əgər qarşıya həmçinin də ev təsərrüfatlarının sayının və tərkibinin müəyyən edilməsi vəzifəsi qoyulursa, burada müşahidə vahidi kimi hər bir insanla yanaşı, ev təsərrüfatları çıxış edəcəkdir. Məhz bu iki müşahidə vahidi əhalinin mikro siyahıya alınması zamanı müəyyən edilir. Statistik müşahidənin mühüm cəhətini müşahidə vahidinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı statistik müşahidə proqramının işlənilməsi təşkil edir.

Müşahidə proqramı - barəsində məlumatlar toplanılacaq sualların siyahısı, yaxud da qeydiyyatata alınmalı olan əlamət və göstəricilərin siyahısıdır. Proqram blank (anket) formasında tərtib edilir və bura ilkin məlumatlar qeyd olunur. Blanka əlavə olaraq təlimat hazırlanır ki, bu da sualların mənasını izah edir. Proqram suallarının tərkibi və məzmunu tədqiqat vəzifəsindən və öyrənilən ictimai təzahürün xüsusiyyətlərindən asılıdır.

1. Proqramda yalnız həmin statistik tədqiqat üçün şərtsiz zəruri olan suallar olmalıdır. İzafi detallarla proqramı doldurmaq olmaz. Keçirilən tədqiqat nə qədər genişdirsə, proqram o qədər qısa olmalıdır.

2. Proqrama yalnız düzgün cavab alınacaq suallar daxil edilməlidir.

3. Şübhə doğuran sualları proqrama daxil etmək olmaz. Çünki belə suallara verilən cavablar sorğu edilənə zərər vura bilər.

4. Müşahidə proqramını elə qurmaq lazımdır ki, bir suala verilən cavabla digər suala verilən cavaba nəzarət etmək mümkün olsun.

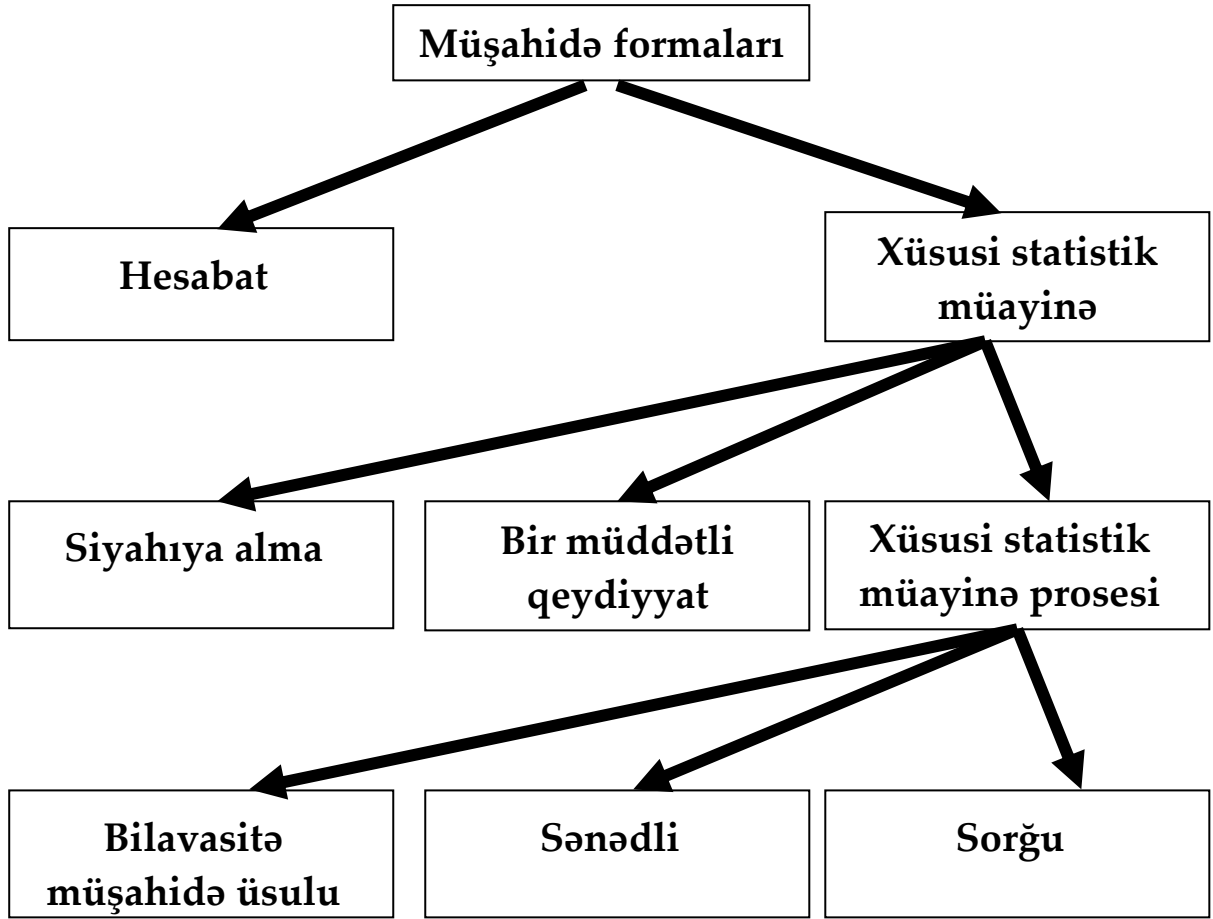
Statistik müşahidənin təşkilatı məsələləri özündə müşahidə subyektini, yerini, vaxtını, formasını və üsulunu birləşdirir.

Müşahidə subyektinin müəyyən edilməsi müşahidənin hansı orqan tərəfindən aparılacağını müəyyən etməyə kömək edir. Bu orqan, özünün kadr işçiləri ilə statistika orqanı ola bilər. Lakin bəzi hallarda statistik müşahidə üçün digər mütəxəssislər də cəlb oluna bilər.

Statistik müşahidə təşkil edilərkən müşahidə vaxtı haqqında məsələ də həll edilməlidir. Bu zaman müşahidənin keçiriləcəyi dövr – *müşahidə müddəti* müəyyən edilməlidir. Müşahidə dövrü ya müəyyən an, yaxud da digər dövr (gün, on gün, ay, rüb, il) ola bilər. Zaman anı kritik müşahidə anı hesab olunur.

Müşahidə formaları, növləri və üsulları.

Təcrübədə statistik müşahidənin iki təşkilatı formasından istifadə olunur: hesabat və xüsusi statistik müayinə (Şəkil 1.)

Hesabat - elə bir təşkilati formadır ki, bu zaman müşahidə vahidləri nizamlanmış qaydalı formulyarlar şəklində özlərinin fəaliyyətləri barədə məlumat təqdim edirlər.

Hesabatın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, məcburidir, sənədlə əsaslandırılır və rəhbərin imzası ilə hüquqi cəhətdən təsdiqlənir.

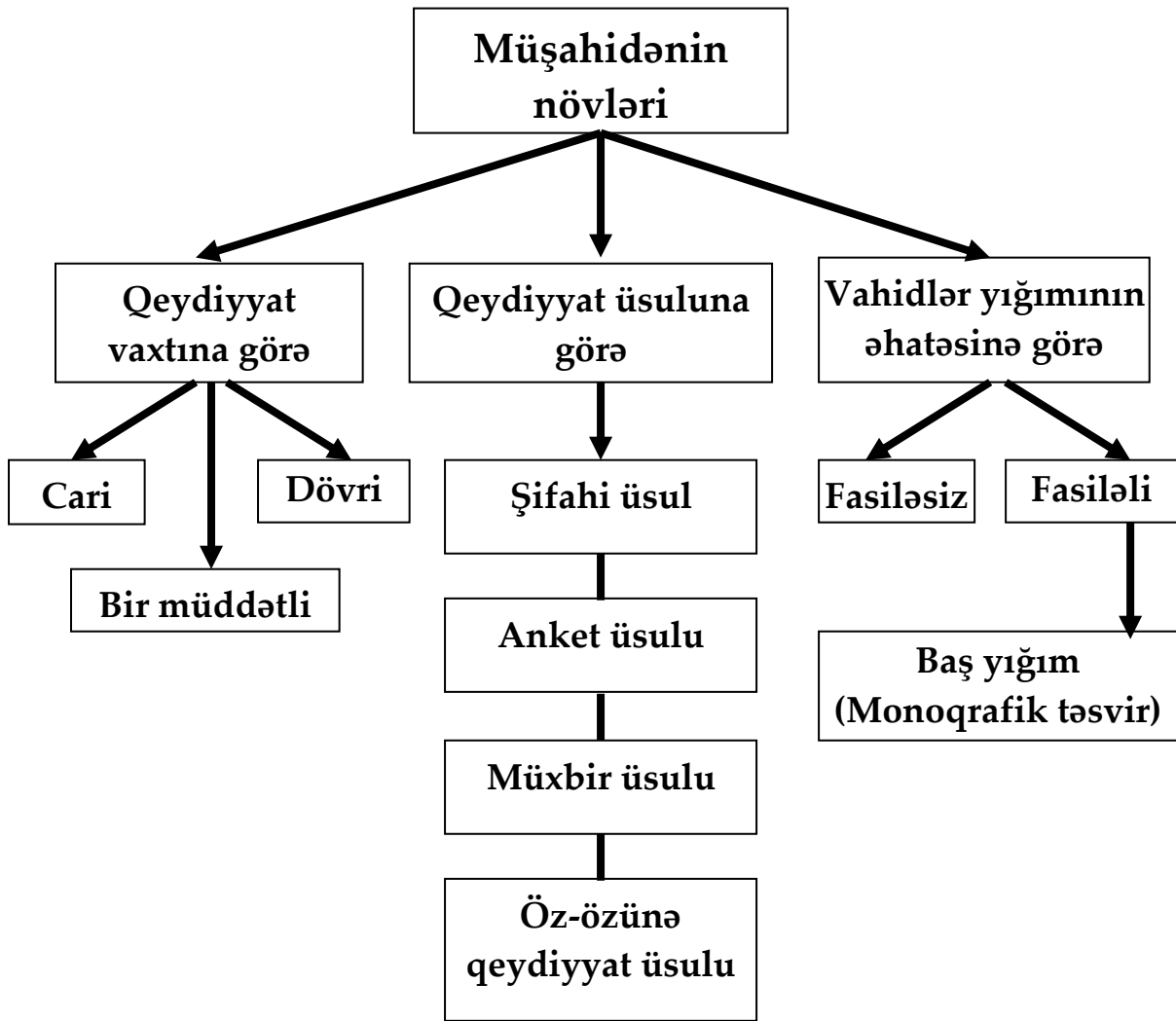
İkinci müşahidə formasına - xüsusi statistik müayinəyə misal olaraq əhalinin siyahıya alınmasını göstərmək olar. Siyahıya almanın məlumatlarının ümumiləşdirilməsi nəticəsində əhalinin sayı, yerləşməsi, müxtəlif kateqoriyalar üzrə tərkibi barədə məlumat əldə edilir. Bu məlumatlar sosial və iqtisadi inkişaf üçün vacibdir. Onlar həm də demoqrafik proseslərin təhlili üçün vacibdir.

Sistematik tədqiqatın vəzifələrindən və öyrənilən təzahürün xarakterindən asılı olaraq, faktların uçotunu aşağıdakı qaydada aparmaq olar:

- sistematik qaydada: faktlar meydana gəldikcə daim müşahidə edilir. Bu, cari müşahidə (hesabat vermə) adlanır;

- müntəzəm qaydada: bu zaman faktlar daim deyil, müəyyən zaman fasiləsindən sonra müşahidə edilir. Bu, dövri müşahidə adlanır. Məsələn, əhalinin siyahıya alınması.

Statistika müşahidə qeydiyyat yığımına, vaxtına və vahidlər yığımına görə 3 qrupa bölünür: (Şəkil 2.)

Faktların tam əhatə olunması baxımından statistik müşahidə fasiləsiz və fasiləli ola bilər. Fasiləsiz müşahidə öyrənilən məcmunun bütün faktlarının uçota alınmasını bildirir. Fasiləli müşahidəni məcmu vahidlərinin bir hissəsinin uçotu kimi təşkil edirlər və bunun əsasında bütün məcmu haqqında ümumiləşdirici xarakteristika əldə etmək olar.

Fasiləsiz müşahidənin növlərindən biri kimi *əsas kütlə üsulu* onunla xarakterizə olunur ki, bu zaman daha böyük müşahidə vahidləri seçilir və burada bütün öyrənilməli faktların xeyli hissəsi cəmlənmiş olur (məsələn, şəhər bazarlarında ticarət dövriyyəsi konyunkturasının və qiymətlərin müayinəsi).

Seçmə müşahidədə bütün məcmunun xarakteristikası onun təsadüfi qaydada seçilmiş hissəsi üzrə verilir. Vahidlərin təsadüfi seçilməsi seçmənin nəticələrinin müşahidəni aparan şəxslərin iradəsindən müstəqilliyə təminat verir. Beləliklə də seçmənin nəticələri ənənəvi səhvlərdən azad olur. Seçmə zamanı yaranmış təsadüfi səhvləri isə böyük ədədlər qanunu teoreminin və müşahidənin lazımı qaydada təşkil edilməsinin köməyi ilə yol verilən minimuma endirmək olar.

Monoqrafik təsvir yalnız tipik obyekt vahidlərinin, məsələn, ayrı-ayrı

müəssisələrin müfəssəl öyrənilməsi üçün tətbiq olunur.

Statistik müşahidə müayinə prosesində faktların bilavasitə uçotuna, yaxud sənədli uçota, yaxud da respondentlərin sorğusuna əsaslanır.

Faktların bilavasitə uçotu zamanı məlumatlar məcmu vahidlərinin şəxsi uçotu yolu ilə əldə olunur: yenidən hesablama, müqayisə etmə, ölçmə və s.

İnformasiyaların sənədli toplanması üsulu ilkin sənədlərdə bu və ya digər faktı təsdiqləyən sistemə qeydlərə əsaslanır.

Bir sıra hallarda statistik formulyarları doldurmaq üçün əhəlinin sorğusuna əl atırlar.

Ekspedisiya üsulu zamanı xüsusi hazırlanmış hesablayıcı insanları sorğu edir və onların sözləri əsasında müayinə blankını doldurur. Hesablayıcıların işi sualların eyni şəkildə dərk olunmasına və cavabların düzgünlüyünə təminat verir.

Anket müşahidəsi zamanı müəyyən şəxslər dairəsinə xüsusi anketlər təqdim olunur. Anketlərin doldurulması könüllü xarakter daşıyır və anonim həyata keçirilir. Bu əldə olunan informasiyanın tamlığı və səhihliyini azaldır. Buna görə də bu üsuldən yüksək dəqiqlik tələb olunmayan, ancaq təxmini nəticələr lazım olduğu tədqiqatlarda istifadə olunur. Məsələn, rabitə orqanlarının, dövrü mətbuat nəşriyyatlarının işinin öyrənilməsi zamanı və s.

Müşahidənin müxbir üsulu zamanı blanklar və qarşıya qoyulmuş suallara cavab verilməsi xahişi ilə onların doldurulması göstərişi göndərilir. Anket blankları doldurulduqdan sonra təşkilat və ya ayrı-ayrı şəxslər doldurulmuş blankları onları göndərmiş statistika təşkilatlarına göndərir.

Özünü qeydiyyat üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat aparən şəxsə tədqiqat blankı təqdim olunur və suallar izah edilir. Blank müayinə aparən şəxs tərəfindən müstəqil doldurulur. Təyin edilmiş gün xüsusi hazırlanmış şəxs müayinə aparən şəxsə baş çəkir, doldurulmuş blankı alır və cavabların tamlığını və düzgünlüyünü yoxlayır.

Seçmə müşahidənin anlayışı, seçmə məcmuya vahidlərin seçilməsi

Seçmə metod fasiləsiz müşahidənin aparılmasının mümkün və ya məqsədə müvafiq olmadığı hallarda tətbiq olunur. Bu metoddan həmçinin də fasiləsiz müşahidənin nəticələrinin yoxlanılması üçün istifadə edilir.

Vahidin müşahidə üçün seçilmiş hissəsi seçmə məcmu, seçimin aparıldığı vahidlər məcmusu isə baş məcmu adlanır. Seçmə müşahidənin nəticələrinin keyfiyyəti seçilmiş tərkibin baş məcmunu hansı dərəcədə təmsil etməsindən, başqa sözlə, onun hansı dərəcədə mötəbər olmasından asılıdır.

Seçmənin mötəbərliyini təmin etmək üçün vahidlərin təsadüfi seçilməsi

prinsipinə riayət etmək lazımdır. Təsadüf prinsipi onu nəzərdə tutur ki, obyektin seçmə daxil edilməsi və ya seçimdən çıxarılması hadisələrdən başqa hər hansı digər amilə təsir göstərə bilməz. Seçmə məcmunun formalaşdırılmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Bu, birincisi, fərdi seçmədir. Bu üsul bilavasitə təsadüfi, mexaniki və stratifikasiya kimi seçmənin növ müxtəlifliklərini istisna edir. İkincisi, seriyalı və ya yuvalı seçmədir. Bilavasitə təsadüfi seçmə və ya təsadüfi seçmə püşk atma yolu ilə, yaxud da təsadüfi rəqəmlər cədvəli üzrə həyata keçirilir. Birinci halda baş məcmunun bütün elementlərinə sıra nömrəsi verili və hər bir nömrəyə püşk hazırlanır. Nömrələnmiş şarlar və ya kartoçkalar qarışdırılır və qutuya yerləşdirilir və sonra bəxtəbəxt seçilir. İkinci halda təsadüfi saylar seçilir (xüsusi cədvəldən) ki, bu da seçmə üçün sıra nömrəsini müəyyən edir. Cədvəllərdə rəqəmlər adətən rəqəmlər bloku şəklində çap olunur. Rəqəmlərin bloklarda birləşməsi heç bir statistik əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, bu, aşağıdakı saylar ola bilər:

5489, 5583, 3156, 0835, 1988, 3912.

Bu rəqəmlərin kombinasiyası məcmunun ölçüsündən asılıdır: əgər məcmuda 1000 vahid varsa, onda hər bir vahidin sıra nömrəsi 000-dan 999-dək üç rəqəmdən ibarət olacaqdır. Bu halda yuxarıda göstərilmiş təsadüfi saylar seçmə məcmunun vahidlərinin birinci 8 nömrəsini verəcəkdi:

548, 955, 833, 156, 083, 519, 883, 912.

Əlavə nömrələr həmin üsulla sonrakı bloklardan alın bilər.

Baş məcmunun həcmi sərbəst olduğu hallarda seçmə məcmudan seçilən nömrələrin təyin edilməsi prosedurası bir qədər mürəkkəb görünür. Burada cədvəlin təsadüfi saylarından 0-dan 1-dək intervala bərabər yerləşdirilmiş təsadüfi ölçülərin ardıcılığı formalaşdırılır. Sanki təsadüfi, başqa sözlə, əllə və ya fərdi kompüterin köməyi ilə müəyyən alqoritm üzrə alınmış saylardan da istifadə etmək olar. Bizim misalda belə saylar kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

0,5489; 0,5583; 0,3156; 0,0835; 0,1988; 0,3912 və s.

Hesab edək ki, baş məcmu 7328 vahiddən ibarətdir. Onda seçmə məcmuya aşağıdakı nömrəli vahidlər daxil olmalıdır:

$$7328 \cdot 0,5489 = 4022,3 \text{ və ya } 4022;$$

$$7328 \cdot 0,5583 = 4091,2 \text{ və ya } 4091;$$

$$7328 \cdot 0,3156 = 2312,7 \text{ və ya } 2313;$$

$$7328 \cdot 0,0835 = 611,9 \text{ və ya } 612;$$

$$7328 \cdot 0,1988 = 1456,8 \text{ və ya } 1457;$$

$$7328 \cdot 0,3912 = 2866,7 \text{ və ya } 2867.$$

Təsadüfi sayların formalaşdırılması və seçilmiş vahidlərin nömrələrinin müəyyənləşdirilməsi prosesi seçmə məcmunun verilmiş həcmi əldə

olunanadək davam edəcəkdir. Bu üsulla baş məcmunun hər bir elementi seçilir. Məsələn, əgər 100 min vahiddən ibarət məcmu varsa və onlardan 1000-i seçilməlidir, deməli hər 100 elementdən 1-i seçiləcəkdir. Əgər məcmudakı vahidlər öyrənilən əlamətə münasibətdə bir-birinin ardınca düzülməmişdirsə, onda ortadan birinci 100-lük seçiləcəkdir. Kifayət qədər böyük məcmuda bu seçmə üsul bilavasitə təsadüfi üsula yaxındır. Lakin burada tələb olunur: siyahı elə tərtib edilməlidir ki, məcmunun bu və ya digər vahidi seçmə düşmək üçün başqalarına nisbətən daha böyük şanslı olmasın. Təəssüflər olsun ki, bu şərt tez-tez pozulur. Belə ki, şəhər əhalisinin tədqiqi zamanı 25%-lik mexaniki seçmədən istifadə edilməsi ona gətirib çıxaracaqdır ki, 4 mənzilli sahələrdə hər mərtəbə üçün eyni tip mənzil (məsələn, yalnız 3 otaqlı) seçiləcəkdir.

Yekcins olmayan məcmudan vahidlərin seçilməsi stratifikasiya (lay-lay) üsulu ilə həyata keçirilir ki, bu da seçməyə modifikasiya forması verir. Bu halda baş məcmunu tipoloji qruplaşdırmanın köməyi ilə qabaqcadan yekcins qruplara bölürlər, bundan sonra hər bir qrupdan təsadüfi və ya mexaniki üsulla seçmə məcmuya vahidlər seçilir. Bu metod müxtəlif qrup vahidlərinin onların baş məcmudakı sayına proporsional olaraq daxil edilməsinə təminat verir.

Seriyalı və ya yuvalı seçmə seçkinin tərtib edilməsinin xüsusi formasıdır. Bu formada təsadüfi və ya mexaniki seçmə qaydasında vahidlər deyil, müəyyən rayonlar, seriyalar (yuvalar) seçilir və burada fasiləsiz müşahidə aparılır. Tədqiq edilən obyektlərin xüsusiyyətləri vahidlərin seçmə məcmuya seçilməsinin iki metodunu müəyyən edir:

təkrar (qayıdan şar sxemi üzrə seçmə) və təkrarsız (qayıtmayan şar sxemi üzrə seçmə). Təkrar seçmə zamanı seçməyə düşən hər bir vahid və ya seriya baş məcmuya qayıdır və seçməyə düşmək şansı qazanır. Bu halda baş məcmunun bütün vahidlərinin seçmə məcmuya düşmək ehtimalı bərabərdir.

Hüquqi statistika qanunçuluq pozuntuları ilə mübarizə, məhkəmə, prokurorluq və DİN orqanlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması işində mühüm rol oynayır. Statistik materiallar, ilk növbədə, bu orqanların əməliyyat rəhbərlərinə, onların fəaliyyətinin mənfi və müsbət cəhətlərini aşkar etmək və ona nəzarət etmək məqsədilə istifadə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi sahəsində uçot eyni zamanda həm də məhkəmə və istintaq təcrübəsi üzərində nəzarətdir. Yalnız yaxşı təşkil olunmuş hüquqi statistika vasitəsilə məhkəmənin, prokurorluğun, polis və hökmü icra edən orqanların necə işləməsinə müəyyən etmək olar. Statistik göstəricilər digər materiallarla birləşərək Azərbaycan Respublikasının ədliyyəsinin işinin təhlilinin vacib mənbəyidir. Statistika bu işdə əsas tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verərək, daha tipik qüsurları aşkar etməyə və onları aradan

qaldırmaq üçün tədbirlər görməyə kömək edir.

Həmçinin, hüquqi statistika materiallarının qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə işdə istifadə edilməsini də nəzərə almaq lazımdır. Cinayət, mülki, inzibati hüquq və proses, habelə mühakimə icraatı sahəsində qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması konkret pozuntu növlərinin yayılmasını, qüvvədə olan qanunvericiliyin təcrübi tətbiqini işıqlandıran bir sıra göstəricilərsiz keçinə bilməz. Hüquqi statistika özünün məlumatları ilə bu və ya digər qanunların tətbiqi təcrübəsini, müəyyən pozuntuların hərəkətini xarakterizə edərək, həmin dövrdə konkret qanunun qüvvədə olmasının məqsədə müvafiqliyini, səmərəliliyini, yaxud da məqsədə müvafiq olmamasını təsdiq edir. Məhz buradan müəyyən pozuntularla mübarizənin yeni formalarının müəyyən edilməsi zərurəti ortaya çıxıb.

Cinayətkarlığın öyrənilməsi və xəbərdarlığı işində hüquqi, daha doğrusu cinayət statistikasının rolu həddən artıq böyükdür. Hansısa uğur şansları ilə hərəkət etmək üçün təsir ediləsi materialı bilmək lazımdır.

Sual 2. Hüquqi statistikada qruplaşdırma və statistik materiallarının yekunlaşdırılması.

Statistik tədqiqatın (müşahidə) birinci mərhələsi statistik kartoçkaların (vərəqlərin) doldurulması ilə başa çatır. Bu mərhələdə yalnız fərdi hadisələr, şəxslər nəzərdə tutulur və qeydiyyatdan keçirilir. Burada hələ statistik vahidlər cəmi yoxdur. Onlar statistik tədqiqatın ikinci mərhələsində, bütün statistik kartoçkalar və ya ilk qeydiyyat sənədləri (anket, arayış və s.) toplandıqdan sonra yaranır.

Statistik tədqiqatın ikinci mərhələsinin ümumi məsələsi statistik kartoçkaların sistemləşdirilməsi, onları hesablamaq, qruplar üzrə ayırmaq, vahid şəkllə salmaq və hesablamaların nəticələrini yekunlaşdırmaqdan ibarətdir.

Statistik vahidlər sadəcə olaraq riyazi vahidlər cəmi deyil. Onlar müəyyən statistik qanunauyğunluqlara tabedirlər ki, bunların da əsasını böyük saylar qanunu təşkil edir.

Qrupların bölünməsi təsadüf deyil. O, bu qanunauyğunluqları əks etdirir. Məsələn: cins üzrə cinayətkarların qruplaşdırılması təxminən belədir: 88-90% - kişi və 10-12% qadın.

Bu qanunauyğunluqların analizi, onların izahı, nəticələri növbəti mərhələnin işidir.

Qruplaşdırma və məlumat - bunlar əsasən eyni bir prosesdir. Əvvəlcə bütün toplanmış statistik, kartoçkaların (vərəqlərin) ümumi sayı öyrənilir,

sonra isə həmin kartoçkaları bu və ya digər əlamətlərinə görə həmçins qruplara ayırırlar, yəni qruplaşdırırlar (məsələn: cins üzrə: kişilər, qadınlar, yaşa görə 14-17 yaşlılar, 18-24 yaşlılar və s. cinayətin növləri üzrə: oğurluq, xuliqanlıq və s.). Qruplarda kartoçkaların mütləq sayı hesablandıqdan sonra bu faktlar cədvəllərə köçürülür. Bundan sonra nəticələrə yekun vurulur və onları ümumi sayla tutuşdururlar (yoxlama bərabərliyi). Bu prosesin sxemasına qruplaşdırma və hesablama hansı şəkildə, mexanikləşdirilmiş qaydada və yaxud əllə aparılmasından asılı olmayaraq əməl olunur.

Beləliklə, qruplaşdırma – bu statistik kartoçkaların bu və ya digər qruplaşma əlamətinə görə həmçins qruplara bölünməsidir.

Məlumat isə statistik qeydiyyatın nəticələrinin yekunlaşdırılması, hesablınması və bu faktların cədvələ yazılmasıdır. Statistik kartoçkaların hesablınmasının və qruplara bölünməsinin düzgünlüyünü təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl onların düzgün doldurulmasına əmin olmaq lazımdır.

Ona görə də:

1 Birinci mərhələ - statistik kartoçkaların düzgün doldurulmasını yoxlamaqdır;

2 ikinci mərhələ - qruplaşma əlamətlərinin düzgün seçilməsidir;

3 üçüncü mərhələ - qruplar üzrə kartoçkaları düzgün ayrılmasıdır;

4 dördüncü mərhələ - kartoçkaları düz saymaq və yekunu cədvəldə yazmaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi statistikada qruplaşdırmanın üç növü vardır:

1 tipoloji;

2 variasiya (və ya struktur);

3 analitik.

Hüquqi statistikada qruplaşdırmanı adətən hüquqi və sosial- demoqrafik əlamətlər, ərazi və xalq təsərrüfatının sahələri üzrə ayırırlar.

Qruplaşdırmanın hüquqi statistikada əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, cinayətkarlığın, cinayətkarların şəxsiyyətinin dolğun və hərtərəfli statistik xarakteristikasını versin, həmçinin cinayəti doğuran səbəb və şəraiti müəyyənləşdirsin.

Cinayətin növlərə görə qruplaşdırılması (cinayət məəcəlləsinin maddələri üzrə) cinayətkarlığın strukturunu təyin etməyə, cinayət növlərinin yayılma dərəcələrini və onların hər birinin ümumi sayla xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu, cinayətkarlığın ən vacib xarakteristikalarından biridir.

Ərazi əlamətləri üzrə (rayon, şəhər, Respublika) və xalq təsərrüfatı sahələri üzrə qruplaşdırma cinayətin yayılma və intensivlik dərəcəsini təyin etməyə

imkan verir. Belə ki, məsuliyyətə cəlb olunmuş şəxslərin ərazi əlamətlərinə görə qruplaşdırmaları həmin ərazidə yaşayan əhəlinin qruplaşdırmalarına uyğun gəlir.

Baş vermiş cinayətin zamana görə qruplaşdırılmasını (ay, həftənin günləri, saat üzrə) bütün cinayətkarlıq üzrə aparmaq məqsədəuyğun deyil. Bunu yalnız o növ cinayət üzrə aparmaq olar ki, ona "Mövsumlülük" təsir etsin. Məsələn: zorlama, oğurluq, xuliqanlıq.

Cinayətin subyektiv tərəfini xarakterizə edən əlamətə görə qruplaşdırılması statistik hesabatda xüsusi olaraq ayrılır. Amma onları mövcud cədvəllər əsasında ikinci dəfə qruplaşdırma yolu ilə almaq mümkündür.

Cinayətkarların şəxsiyyətinin xarakterizəsinə aid olan qruplaşdırma statistik kartoçkada göstərilən əlamətlər üzrə aparılır. Məsələn: cins, yaş, təhsil, sosial vəziyyəti, məşğuliyyəti, yaşayış yeri, ailə vəziyyəti.

Sosial-demografik əlamətlər əsasında cinayətkarların qruplaşdırılmasının, bütün əhəli qruplaşmalarının analoji əlamətləri ilə müqayisə etmək məqsədyönlüdür. Bu, cinayətkarlığın nə dərəcədə yayılması haqqında düzgün təsəvvürə malik olmağa imkan verir.

İctimai hadisələrin tipik xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını aşkar etmək üçün ilkin statistik materialların sistemləşdirilməsi və işlənilməsi *statistik materiallarının yekunlaşdırılması* adlanır.

Statistika materiallarının yekunlaşdırılması (statistika tədqiqatının vəzifələrinə müvafiq olaraq), əvvəlcədən tərtib edilmiş proqram əsasında aparılır.

Yekunlaşdırmanın proqramı elə tərtib edilməlidir ki, yekunlaşdırma nəticəsində alınmış materiallar öyrənilən hadisəni hərtərəfli xarakterizə edə bilsin.

Elmi prinsiplər əsasında toplanmış məlumatı dərk etmək və ictimai təzahürlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün həmin məlumatı yekunlaşdırmaq, sistemləşdirmək və nəzəri cəhətdən ümumiləşdirmək lazımdır.

Statistika müşahidəsi nəticəsində əlamətin ayrı-ayrı vahidlərini xarakterizə edən hadisə və prosesləri dərk etmək üçün toplanmış məlumatı ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməklə hadisənin inkişaf qanunauyğunluğunu dərk etmək mümkün deyildir.

Qruplaşdırmanın mühüm vəzifələrindən biri də ictimai təzahürlər və onların əlamətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları öyrənməkdən ibarətdir.

İctimai təzahürlər və onların əlamətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və

asilılıqları müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılan qruplaşdırmaya analitik qruplaşdırma deyilir.

Sual 3. Hüquqi statistika göstəriciləri, onların ifadə formaları və növləri.

Cinayətkarlığın və ictimai asayişin qorunması vəziyyəti barədə olan statistik informasiya DİO üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cinayətkarlığa elə bir mürəkkəb dinamik sosial sistem kimi baxmaq olar ki, bu sistemdə ehtimal qanunauyğunluqları ilə tənzim olunan proseslər baş verir. Buna baxmayaraq bu sistem statistik dayanıqlıdır.

Cinayətkarlığın öyrənilməsi üçün informasiya bazası kimi dövlət cinayət statistikasını götürülür. Dövlət cinayət statistikasının əsasını qeyd edilmiş cinayətlərin, onları həyata keçirmiş şəxslərin DİO tərəfindən aparılan ilkin uçotu, cinayət işlərinin hərəkəti təşkil edir. İlkin məlumatların emalından sonra, DİO tərəfindən yerlərdə cədvəl və ya yığım şəklində statistik hesabatlar hazırlanır.

Beləliklə, cinayət statistikasının informasiya sisteminin köməyi ilə cinayətin strukturu, səviyyəsi və dinamikası təyin edilir, cinayətkarların şəxsiyyəti müəyyənləşdirilir, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektivliyi öyrənilir.

Odur ki, DİO-da cinayət statistikasını informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsinə çox böyük fikir verilir. Cinayətkarlığın tendensiyasını və vəziyyətini, onlarla mübarizədə DİO-nun fəaliyyətinin daha dolğun və düzgün əks olunması üçün statistik göstəricilər sistemi daima təkmilləşdirilir.

Analitik-statistik informasiya sistemləri qrupuna yol-nəqliyyat hadisələri barədə, yanğın və s. barədə olan statistik informasiyaların yığılması və emalı kimi sistemlər də daxildir.

DİO-nun əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsində, əməliyyat əhəmiyyətli informasiya-axtarış sistemləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sistemlər əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər, fakt və predmetlər barədə böyük massivli informasiyaların yığılması və daimi düzəlişlər edilməsi üçün nəzərdə tutulub. Belə sistemlər "sorgu-cavab" prinsipi ilə işləyirlər, onların vəzifəsi ilkin məlumatların çevrilməsi deyil, axtarılıb tapılmasıdır. İnformasiyalı-axtarış müəyyən sənədlər çoxluğu içindən informasiyalı sorguda göstərilən sənədin tapılması prosesidir.

Bir və ya bir neçə informasiya sistemlərinin yaradılması zərurəti şərtləndirilir ki, idarəetmə orqanında informasiya məzmununa, vəzifələrinə,

yığılma və emal metod və vasitələrinə görə fərqlənilir. Odur ki, informasiya sistemləri informasiyalar sisteminin alt sistemidir. Bu cür təşkilati münasibət, informasiya məsələlərinin həlli üçün müxtəlif cür metod və vasitələrin tətbiqinə imkan verir.

Cinayətkarlığın və ictimai asayişin vəziyyəti barədə olan informasiyaları üç əsas qrupa bölmək olar:

1. Cinayətkarlıq və başqa qanun pozuntuları barədə cəm halda və onların ayrı-ayrı növləri barədə (burada ayrı-ayrı cinayətlərin strukturları, dinamikası, baş verdiyi yer və s. nəzərdə tutulur) informasiyalar;

2. DİO-nun təsir dairəsinə düşən şəxslərin kontingenti barədə (burada cinayət törətmişlər, inzibati nəzarətdə olanlar, cinayətkar elementlərlə əlaqəlilər və s. nəzərdə tutulur) informasiyalar;

3. Cinayətin və başqa hüquq pozuntularının baş verməsi səbəbləri və şəraitləri barədə informasiyalar.

DİO-da idarəetmənin xüsusiyyətlərindən biridə odur ki, adi qəbul edilmiş qaydada informasiyanın alınması və ötürülməsi heç də həmişə özünü doğrultmur. Cinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparmaq üçün informasiya axtarışı aktiv şəkildə aparılmalı, xüsusi halda düşünülmüş, hazırlanmış, lakin hələ həyata keçirilməmiş cinayətlər barədə, bu cinayətləri edəcək şəxslər barədə informasiyalar toplanmalı və bu cinayətin qarşısı vaxtında alınmalıdır. DİO-nun əməliyyat aparatı belə informasiyaların axtarışı ilə ciddi məşğul olur və yeri gəldikdə xüsusi üsullardan da istifadə edirlər.

İstənilən sosial hadisənin analizi, statistik göstəricilərin - yəni ictimai hadisələrin bu və ya digər tərəflərini xarakterizə edən miqdar və sayların köməyi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Statistik göstəricilər – hadisələrin konkret məkan və zaman daxilində kəmiyyət göstəricisidir. Statistik göstəricilər vasitəsilə hadisə və proseslərin həcmi (məsələn, konkret dövrdə cinayətlərin ümumi sayı), onların səviyyəsini (məsələn, cinayətkarlığın səviyyəsinin), nisbətlerini (məsələn, şəhər və kənd əhalisi, kişi və qadın və s. arasındakı nisbətləri) və s. xarakterizə etmək mümkündür.

Sosial-ictimai təzahürlər mürəkkəb olduğuna görə onların mahiyyətini bir göstərici vasitəsi ilə əks etdirmək mümkün deyildir. Belə hallarda göstəricilər sistemindən istifadə etmək lazımdır. Konkret məsələlərin həllində istifadə edilən və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər məcmusuna statistik göstəricilər

sistemi deyilir.

Bu göstəricilərdən əhalini müxtəlif tərəflərdən xarakterizə edən onun sayı, cinsi və yaş tərkibi, cinayətkarlığın göstəriciləri, strukturu, cinayət törətmiş subyektlərin tərkibi və s. göstəriciləri göstərmək olar.

İctimai hadisələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu əlaqə və asılılıqlar ictimai hadisələrin bütün tərəflərini, o cümlədən onların kəmiyyət tərəflərini və kəmiyyət nisbətlərini əhatə edir.

Statistika göstəricilərinin ilkin ifadə formaları mütləq kəmiyyətlərdir.

Statistik vahidin ümumi kəmiyyətini xarakterizə edən göstəricilər mütləq göstəricilər adlanırlar.

Mütləq göstəricilər vasitəsi ilə qeydiyyatata alınmış cinayətlərin, hüquq pozuntularının, vurulmuş ziyanın ümumi qiymətinin, cinayətin hər növü üzrə miqdarının ümumi cəmi xarakterizə olunur.

Mütləq mahiyyətə əsasən iki göstərici özünü bariz şəkildə biruzə verir:

1. Vahidin sayı;
2. Əlamətin həcmi.

Vahidin sayı dedikdə məsələn, daxil olan, xətm olunmuş işlərin sayı və s., əlamətin həcmi dedikdə isə məsələn, azadlıqdan məhrumiyət müddəti, cinayətkarın yaşı və s. başa düşülür.

Mütləq kəmiyyətlər sosial hadisələrin həcmi konkret məkan və zamanda xarakterizə edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında əhalinin sayı 2016-cı ildə in əvvəlinə 9705,6 min nəfər, onlardan 4835,6 kişi, 4870,0 qadın təkil etmişdir. Bunlar mütləq kəmiyyətlər olub ayrı-ayrı hadisələrin həcmi xarakterizə edirlər.

Ümumiləşdirici göstəricilər sistemində nisbi kəmiyyətlər mühüm yer tutur. Bir çox hallarda mütləq kəmiyyətlər öyrənilən sosial-iqtisadi hadisələrin keyfiyyət xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyə imkan vermir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında 2016-cı ildə 26661 cinayət baş vermişdir. Belə bir məlumat Respublikada işlərin yaxşı və ya pis olduğunu xarakterizə etməyə imkan vermir. Bu sahədə işlərin yaxşı və ya pis olduğunu müəyyənləşdirmək üçün həmin məlumatı keçən ilin məlumatı ilə müqayisə etmək lazımdır.

İki kəmiyyətin nisbətinin miqdarı xarakteristikası nisbi kəmiyyət adlanır.

Nisbi göstəricilər ən müxtəlif kəmiyyətlərin nisbəti nəticəsində alınır.

Başlıca olaraq nisbi göstəricilər tədqiq olunan hadisənin inkişaf intensivliyini, strukturunu, dinamikasını, müqayisə dərəcəsini ifadə edir.

İki mütləq kəmiyyətin müqayisəsi nəticəsində alınan göstəriciyə nisbi kəmiyyət deyilir. Nisbi kəmiyyətlər eyni zamanda iki nisbi kəmiyyətin və iki orta kəmiyyətin bir-birilə müqayisəsi nəticəsində də alınır. Nisbi göstəriciləri hesablamaqdan öyrənilən hadisələrin zamanda inkişafının intensivliyini ölçmək, bir hadisənin qarşılıqlı əlaqədə olan digər hadisəyə nisbətən inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək, beynəlxalq səviyyədə müqayisə aparmaq mümkün deyildir.

Nisbi göstəriciləri hesablayarkən kəsinin surətində olan mütləq kəmiyyət cari və ya müqayisə edilən kəmiyyət, kəsinin məxrəcində olan kəmiyyət isə müqayisə üçün əsas götürülən kəmiyyət adlanır.

Öyrənilən hadisənin xüsusiyyətindən asılı olaraq nisbi kəmiyyətlər müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Nisbi kəmiyyətlər əmsal (dəfə), faiz, promille və prodesimille formalarında ifadə oluna bilərlər.

Əmsal latın sözü olan "koeffientum" dan götürülmüşdür. Əmsal formasında nisbi kəmiyyəti hesablayarkən müqayisə üçün əsas götürülmüş kəmiyyət vahidə bərabər götürülür.

Müasir dövrdə nisbi kəmiyyətlərin ən geniş yayılmış ifadə formalarından biri də faizdir. Faiz latın sözü olan "Posentum" dan götürülmüşdür. Faiz ifadəsində müqayisə əsasını təşkil edən kəmiyyət yüzə (100-ə) bərabər götürülür. Hesabat dövrünün məlumatını və ya müqayisə edilən kəmiyyəti müqayisə üçün əsas götürülmüş kəmiyyətə bölüb 100-ə vurduqda nisbi kəmiyyəti faizlə ifadə etmiş olarıq.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasında əhalinin sayı 2000-ci ilin sonuna 8081,0 min nəfər olduğu halda, 2016-cı ilin sonuna 9705,6 min nəfər olmuşdur, yəni 2000-ci ilə nisbətən 2002-ci ildə əhalinin sayı 20,1 faiz ($9705,6 \times 100 : 8081,0 = 120,1\%$) artmışdır.

Promilledə nisbi kəmiyyət-‰o işarəsilə, prodesimilledə isə 0/ 000 işarəsində ifadə olunur.

Nisbi kəmiyyətlərin çox mühüm növlərindən biri dinamika nisbi kəmiyyətidir. Eyni keyfiyyətli sosial-iqtisadi hadisələrin səviyyələrinin zaman etibarlı ilə dəyişməsinə xarakterizə edən nisbi göstəricilərə dinamika nisbi kəmiyyəti deyilir.

Sosial-iqtisadi hadisələrin mütləq və nisbi kəmiyyətlərlə xarakterizə olunmasının mühüm prinsiplərindən biri həmin hadisələrin mahiyyətini,

spesifik xüsusiyyətlərini və inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün başa düşməkdir. Şərait, məkan və zamandan asılı olaraq eyni göstəricilər sosial-iqtisadi hadisələri müxtəlif şəkildə əks etdirə bilər.

Mütləq və nisbi kəmiyyətlərin düzgün tətbiq edilməsinin mühüm şərtlərindən biri onlardan kompleks şəkildə istifadə edilməsidir.

Sual 4. Dinamik sıra anlayışı, onun növləri.

Statistik dəlillərin (faktların) qruplaşdırılması cədvəlin tərtibindən sonra tədqiqatın üçüncü mərhələsinə statistik analiz və ümumiləşdirməyə baxmaq olar. Bu axırncı və çox məsuliyyətli bir mərhələdir.

Toplanmış və qruplaşdırılmış statistik materialların analizi nəticəsində tədqiq olunan hadisənin çoxtərəfli xarakteristikasını vermək olar.

Cinayətkarlığın təbiətinin, sosial mahiyyətinin keyfiyyətli analizi onun statistik cəhətdən öyrənilməsinin əsasını təşkil edir.

Analizə başlamazdan əvvəl onun düzgünlüyünə zəmin yaradan şərtləri yoxlamaq lazımdır.

Bu şərtlər aşağıdakılardır:

1. faktların dəqiqliyi;
2. Tədqiq olunan vahidin tərəflərinin dolğunluğu;
3. Göstəricilərin müqayisəliliyi (qeydiyyatın vahidləri üzrə, ərazi, müxtəlif dövrlər üçün və s.)

Statistik dəlillərin dəqiqliyinə əmin olduqdan sonra analizə başlamaq olar. Statistik analiz (rəqəmlərlə göstərilmiş) alınmış faktların müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi prosesidir. Yalnız bu mərhələdə ilk dəfə ümumiləşmiş göstəricilər nisbi və orta göstəricilər tətbiq olunur.

Statistik funksiya baxımından statistik analizin 4 mərhələsi vardır:

- 1 təsvir etmək;
- 2 müqayisə etmək və qanunauyğunluğu üzə çıxarmaq;
- 3 proqnoz etmək;
- 4 nəticə çıxarmaq.

Statistik analiz keçmişə müraciətdir. O "nə olmuşdur?", "nə alınmışdır?" faktlarını xarakterizə edir. Hadisəni öyrənmək üçün onun keçmişini və indiki vəziyyətini bilmək lazımdır. Həmçinin gələcəyi haqqında təsəvvürə malik olmaq, onun perspektivləri və inkişaf istiqamətlərini bilmək lazımdır.

Statistika nəinki keçmişi əks etdirən güzgü olmalı, o hətta gələcəyi işıqlandıran projektor rolunu oynamalıdır.

Məlumdur ki, "cinayətkarlıq cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarından asılı olan, digər sosial hadisələri çoxlu sayda qırılmaz və çox zaman görünməz telləri ilə bağlı olan bir hadisədir".

Cinayətkarlığa qarşı bağlı olan belə sosial hadisələrdən biri də sosial diferensasiyadır.

Cinayətkarlığın iqtisadi amillərlə bağlılığı:

- cinayətkarlığın kompleks tədqiqi və proqnozlaşdırılması zamanı meydana çıxan, çətin həll edilən problemlərin ən əsasından biridir.

- Hüquqi statistikanın faktlarının öyrənilməsi üçün ən vacib metod sıraların bölünməsinin tətbiqidir.

Praktikada əsasən dinamik, variasion və paralel sıralardan istifadə edilməsi, cinayətkarlığın inkişaf istiqamətlərini və qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün dinamik sıraları tətbiq edirlər.

Dinamik sıralar özləri iki yerə bölünür: momental və interval sıralar.

Momental sıralar tədqiq olunan hadisəni müəyyən tarix üzrə xarakterizə edən göstəricilərdən ibarətdir. Bu göstəriciləri cəmləşdirmək olmaz. Buna misal olaraq, məsələn, 1 yanvardan 1 iyuna kimi islah əmək müəssisələrində saxlanılanların sayı, məsuliyyətə cəlb olunanların sayı və s. Momentl sıralar belə göstəricilərin qanunauyğunluqlarının müqayisəsinə və üzə çıxarılmasına imkan verir.

Interval sıralar tədqiq olunan hadisəni müəyyən dövr üzrə xarakterizə edən göstəricilərdən ibarətdir. Hər bir göstərici məlum dövrün yekunudur. Əgər göstəricilər mütləqdirsə, onları cəmləşdirmək olar.

Məsələn, aylıq yekunları kvartal üçün, kvartal yekunları isə yarımillik və illik üçün cəmləşdirmək olar. Bəzən inzibati ərazi bölgüsündəki dəyişiklərə görə, qanunçuluqda aparılmış dəyişikliklər cinayətkarlığı xarakterizə edən göstəriciləri müqayisə etməkdə çətinlik törədir. Bunun üçün dinamik sıraların birləşməsindən istifadə etmək lazımdır.

Variasion sıralar. Variasion sıralardan istiqaməti və qanunauyğunluğu üzə çıxarmaq üçün o hallarda istifadə edirlər ki, onların əsasını təşkil edən qruplaşmaları variasiya etmək (hissələrə bölmək) mümkün olsun.

Variasion sıralar özləri iki növə ayrılırlar: dinamik və diskretiv sıralar.

Daimi sıralar növündə və variantında kəmiyyətləri daimi olaraq variasiya etmək, dəyişmək, cəm və kəsrlə ifadə etmək mümkündür. Daimi sıra variantına misal olaraq, məhkum olma müddətlərini göstərmək olar. Məsələn, 1 ilə kimi, 1 ildən çox, 2 ilə kimi, 2 ildən çox və s.

Daimi sıra variantlarını kəsrlə göstərmək olar. Məsələn, 6 aya kimi, 6 aydan 9 aya kimi və s. Daimi sıralar həmçinin böyük şəkildə də verilə bilər. Məsələn, 1 ildən 3 ilə kimi, 3 ildən 6 ilə kimi və s.

Diskretiv sıra. Bu tam saylarla ifadə edilir.

Paralel sıralar. Paralel sıralar iki və daha çox hadisələrin əlaqələrini və asılılığının, inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində iştirak etmək üçün istifadə olunur.

Dinamik sıranın korrelyasiyası.

Müasir proqnostikanın topladığı təcrübə göstərir ki, proqnozlaşdırma metodlarının böyük, rəngarəng və müxtəlif olan çoxluğundan aşağıdakı qrup metodları seçmək mümkündür:

- korrelyasiya;
- ekstrapolyasiya;
- ekspert qiymətləndirilməsi;
- modelləşdirmə.

Bu metodları qısaca xarakterizə edək:

Əlaqənin aşkar edilməsini nəzərdən keçirdiyimiz statistik üsulları (fəndlərin), yuxarıdakı misallarda gördüyümüz kimi, tədqiq olunan hadisələr arasındakı qarşılıqlı asılılığın yalnız xarakterini aydınlaşdırmağa imkan verir, əlaqənin olmasını və ya olmamasını təyin etməyə şərait yaradır (məsələn, cinayətkarlıqla sosial-iqtisadi şərtlər arasındakı əlaqələri). Lakin bu statistik fəndlər (üsullar) əlaqənin həcmi, onun sıxlıq dərəcəsi, onun ölçü meyarı haqqında məlumat vermir. Belə ki, bu cinayətkarlıqla ümumtəhsil, mədəni səviyyə arasındakı əlaqələri araşdırdıqda, burada tərs mütənasib asılılıq müəyyən edirik. Bu səviyyə yüksək olduqca, digər bərabər şərtlər daxilində cinayətkarlıq az olur. Lakin bu asılılıq nə dərəcədədir və onu hansı meyarına əsasən ölçməli? Qarşıya çıxan bu kimi suallara göstəriciləri sadəcə müqayisə etmək yolu ilə cavab tapmaq mümkün deyildir. Əlaqələrin ölçülməsi probleminin həllində bu suallara cavab tapmaq vacibdir.

Müxtəlif hadisələr arasındakı asılılığın ölçü xarakteristikası üçün statistika

əlaqələrin ölçülməsinin bir sıra sadə və çox mürəkkəb üsullarını müəyyən etmişdir. Yurisprudensiya sahəsinin əməli və elmi fəaliyyətində nadir hallarda tətbiq olunan bu üsulların əsaslı şəkildə araşdırılması bizim tədris proqramının çərçivəsindən kənarıdır. Hüquqşünasların bu üsullar haqqında ümumi anlayışa malik olması kifayətdir. Daha dərin tanışlıq isə bu riyazi statistika üzrə vasitələrə müraciət etməyə məsləhət görürük.

Hadisələr arasındakı əlaqələrin ölçü xarakteristikasından danışarkən, bu əlaqənin iki növünü fərqləndirmək lazımdır: bunlar funksional və statistik və ya korelyasion əlavə növləridir.

Funksional asılılıq əlaqəsi üçün xarakterik olan hər bir ayrıca götürülmüş hadisənin əlamətləri arasında meydana çıxan belə natamam korrelyasiya əlaqəsi və ya sadəcə olaraq korrelyasiya adlanır.

Korrelyasiyanın başlıca vəzifəsi, riyazi üsullar əsasında tədqiq olunan əlamətlər arasında mövcud olan əlaqənin həcmi təyin etmək və bu zaman, axtarılan əlaqənin üzə çıxarılmasına mane olan digər əlamətlərin kənarlaşdırılmasından ibarətdir. Korrelyasiya zamanı bu əlaqə, öyrənilən əlamətlər arasındakı tipik münasibətləri ifadə edən xüsusi tənliklər əsasında müəyyən olunur. Tədqiq olunan əlamətlərin keyfiyyət analizi, bir əlamətin orta əhəmiyyət dərəcəsinin digər əlamətin orta əhəmiyyət dərəcəsinə uyğunluğunu müəyyən etdikdə əlaqələrin ölçülməsi üçün düzxətli korrelyasiya tənliklərindən istifadə olunur (məsələn, əhalinin hər 100 min nəfəri arasında baş verən xuliqanlıq hadisələri ilə eyni saylı əhalinin içdiyi spirtli içkilər arasındakı asılılıq dərəcəsini müəyyən etmək üçün düzxətli tənliklərdən istifadə oluna bilər. Belə ki, bütün başqa bərabərhüquqlu vəziyyətlərdə hər iki əlamətin bərabər, dəyişkənliyi fərziyyəsi məqsədəuyğun hesab oluna bilər).

Öyrənilən əlamətlər arasındakı asılılığın miqdar xarakteristikasını təyin etmək üçün statistik elmi korrelyasiya əmsalından istifadə edilir.

Tutaq ki, biz ayrıca bir ərazi və müəyyən bir il ərzində əhalinin 100 min nəfərinin adambaşına qəbul etdiyi spirtli içkilərin həcmi və həmin əhali arasındakı xuliqanlığa görə məhkum olmuş şəxslərin sayını xarakterizə edən iki sıra ədədi göstəricisini nəzərdən keçiririk. Qəbul edilən spirtli içkilərin artım göstəriciləri baxımından yanaşdıqda belə bir meyl meydana çıxır: spirtli içkilərin çox işləndiyi rayonlarda, istənilən şəraitdə cinayətkarlığın əmsalı da yüksəkdir.

Gördüyümüz kimi, digər faktorların təsiri altında spirtli içkilərin xuliqanlıq hərəkətlərinə göstərdiyi təsir kölgədə qalır. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, spirtli

içkilərin daha çox istifadə olunduğu rayonlarda cinayətkarlığın intensivliyi, spirtli içkilərin az istifadə olunduğu rayonlardan zəifdir. Bütün başqa faktorların təsirini aradan qaldırmaq və xuliqanlıqın yalnız spirtli içkilərdən istifadənin artması nəticəsində çoxalmasını göstərmək üçün, əlaqənin düzxətli korrelyasiya tənliyi əsasında ölçülməsi həyata keçirilir. Bunun nəticəsində, əyyaşlığın cinayətkarlığa təsirini parlaq şəkildə xarakterizə edən bərabər düzümlü sıra əldə etmiş oluruq.

Aydın şəkildə görürük ki, korrelyasiya tənliyi müəyyən ölçü daxilində artan və ya azalan faktorun tədqiq olunan hadisəyə təsirini və bunun nəticəsində hadisənin orta dəyişmə səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Korrelyasiya əmsalı, tədqiq olunan hadisələrin iki sıra rəqəmlərinin orta göstəricilərindən yaranan meyllərin nisbətində əsaslanır. Bu zaman meyl nişanlarının kəsilməsinə (üst-üstə düşməsinə) diqqət yetirilir.

Nişanların kəsildiyi zaman tədqiq olunan hadisələrin hər iki sırasında (məsələn, əyyaşlıq və cinayətkarlığın) düzxətli əlaqə yaranır, nişanlar kəsişmədikdə (məsələn, təhsil və cinayətkarlığın) əks əlaqə yaranır.

Korrelyasiya əmsalının düsturu aşağıdakı kimidir:

$$R = \frac{dx \cdot dy}{\sqrt{dx^2 \cdot dy^2}}$$

Burada R- korrelyasiya əmsalı;

dx - birinci sıranın orta hədlərindən olan meyl (bizim baxdığımız misalda spirtli içkilərin istehsalı);

dy - ikinci sıranın orta hədlərindən olan meyl (bizim

baxdığımız misalda 100 min əhaliyə görə məhkum olunanların sayı).

Öncə görmənin əsasında duran ən sadə hesablama metodu ekstrapolyasiyadır.

Ekstrapolyasiya- keçmiş bir neçə ayda və ya ildə alınmış statistik sıranın gələcək zamana nəzərən davam etdirilməsidir

Dinamik sıranın səviyyəsinin dəyişmə xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq ekstrapolyasiya üsulları iki qrupa ayrılır: sadə və mürəkkəb. Birinci qrupu səviyyələrin mütləq qiymətləri, sıranın orta səviyyəsi, mütləq orta artım, artım tempinin gələcəkdə nisbi sabitliyi fərziyyəsinə əsaslanan proqnozlaşdırma metodları təşkil edir.

NƏTİCƏ

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması, şəxsi toxunulmazlıq və təhlükəsizlik, kriminal şəraitin dəyişilməsinə effektiv təsir etmə, xüsusi ağır növ cinayətlərlə mübarizə və ölkədə hüquq qaydalarının yaxşılaşdırılması hüquq-mühafizə orqanlarında statistik müşahidə sistemini təşkil etmədən mümkün deyildir.

Cinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparılması DİO-da həyata keçirilən əməliyyat, istintaq, profilaktiki işlərin hansı səviyyədə təşkil olunmasından asılıdır. Bu da öz növbəsində statistik müşahidə istiqamətində aparılan işlərin nəticəsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, cinayətlərin açılması və qarşısının alınması sahəsində əldə edilmiş informasiyaların böyük əhəmiyyəti var. Statistika elmi digər ictimai elmlər kimi, müxtəlif ictimai təzahürləri öyrənsə də lakin digər elmlərdən fərqli olaraq, statistika, özünəməxsus xüsusi metodların köməyi ilə bu cür təzahürlərin kəmiyyət tərəfini araşdırır.

Elmi dərk etmə və gündəlik fəaliyyət hər şeydən öncə, öyrənilən təzahürün hadisə keyfiyyətini, onun məzmununu üzə çıxarmalı, onu başqa təzahürlərdən fərqləndirən xüsusiyyətləri müəyyən etməlidir.

Doğrudan da, müəyyən bir hadisə və ya təzahürün məzmun və keyfiyyətini aydınlaşdırmadan onun obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq mümkün deyil.

Bununla bərabər, unutmamaq olmaz ki, hər hansı bir hadisə və ya əşyanın keyfiyyətini, bu hadisə və ya əşyanın ölçüsü, səviyyəsi, sayı və s. kimi kəmiyyət xarakteristikalarından kənarında dərk etmək mümkün deyil. Digər tərəfdən, hər hansı bir şeyin kəmiyyət tərəfi onun keyfiyyət tərəfindən ayrılmazdır. Beləliklə, onlar arasında sıx və qarşılıqlı əlaqə vardır. Statistika - ictimai təzahürlərin kəmiyyət tərəfini tədqiq edir və bu onun predmeti kimi çıxış edir.